

Çekiç. A. (2022). Toplumsal Dönüşüm ve İstikrarlı Yönetimde Erdemli İdarecinin Rolü: Selahaddin Eyyübî Üzerinden Bir Durum Tespiti, *Kadim Akademi SBD*, C. 6/2, s. 183-199

DOI Numarası/DOI Number: 10.55805/kadimsbd.1198172

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi / Application Date: 02.11.2022

Makale Kabul Tarihi / Accepted Date: 28.12.2022

TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM VE İSTİKRARLI YÖNETİMDE ERDEMLİ İDARECİNİN ROLÜ: SELAHADDİN EYYÜBÎ ÜZERİNDEN BİR DURUM TESPİTİ¹

THE ROLE OF THE VIRTUE ADMINISTRATIVE IN SOCIAL TRANSFORMATION AND STABLE MANAGEMENT: A SITUATION DETERMINATION THROUGH SALAH AL-DİN AYYUBI

Ayşe Çekiç^{2*}

ÖZ: Selahaddin Eyyübî, Orta Çağların en önemli "sultan" figürlerinden birisidir. Onun çağını aşan şöhreti askeri başarılarının yanında adaletli, hoşgörülü, irfan ve hikmeti düstur edinimi ve merhametli olmasıyla açıklanabilir. 1171-1193 yılları arasındaki vezirlik ve hükümdarlık döneminde, erdemliliğin bir Sultan olarak nasıl olması gerektiğini gerek Müslüman tebaaya gerekse de dönemin en kesif düşmanı olarak görülen Haçlılara karşı başarılı bir şekilde sergilediğini görmekteyiz. Selahaddin Eyyübî'nin hâkim olduğu coğrafyaların (Mısır, Suriye, Filistin) bugün kimlik, mezhep ve çıkar çatışmaları ekseninde insan olma onurunu ayaklar altına alan yönetimlerini düşündüğümüzde, onun bir sultan/yönetici olarak erdemli olmasının toplumsal anlamda huzur, barış ve refah ortamının oluşmasına büyük dayanak teşkil ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Temel savımız, erdemli sultanın idaresi toplumsal huzur, refah, ortak yaşam kültürünün gelişimi ve eğitim düzeyindeki iyileşmeye vesile olmaktadır. Makalede, Orta Çağ Siyasetname, tarih ve edebiyat literatürü çerçevesinde sultanların erdemli olmasının toplumsal dönüşüm ve kalkınmaya olan katkısı üzerine kurgulanan temel çatıdan hareketle, zikredilen savın Selahaddin Eyyübî'nin faaliyetleri (erdemliliği) üzerinden tarihsel bir denkleme ortaya konulması hedeflenmektedir.

Anahtar sözcükler: Erdemli yönetici, Selahaddin Eyyübî, huzur ve refah, adalet, toplumsal bütünleşme.

ABSTRACT: Salah al-Din Ayyubi is one of the most important "sultan" figures of the Middle Ages. His fame transcends his era with his military achievements as well as being a just, tolerant, wise and merciful leader. In the period of his viziership and reign 1171-1193, we see that he successfully demonstrated how righteousness should be the basis as a sultan for both Muslim subjects and the even his most intense enemies of the period, the Crusaders. We can safely say, when considering Salah-al-Din's administrations of the geographies (Egypt, Syria, Palestine) that in today's world undermine the dignity of being human on the axis of conflicts of identity, sect and interest, Salah al-Din's virtuousness as a governor was a major basis for the creation of an environment of peace and prosperity in the social sense. Our main argument is that the administration of the virtuous Sultan leads to social peace, prosperity, the development of a multicultural society mutual respect as well as an improvement in the education level. This paper aim to present the aforementioned thesis with a historical equation through the activities (virtue) of Salah al-Din Ayyubi, based on the basic framework constructed on the contribution of the virtuousness of the sultans to social transformation and development within the framework of medieval politics, history and literature.

Keywords: Virtuous ruler, Salah al-Din Ayyubi, peace and prosperity, justice, social cohesion.

¹ Makale, Ahi Evran 2. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresinde (21-23 Ekim 2022) bildiri olarak sunulmuştur. Kısmi değişim ve eklemelerle dizayn edilmiştir.

^{2*} Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü.

aysecekcik@artuklu.edu.tr, aysecekcik@gmail.com, [Orcid: 0000-0003-4214-1584](https://orcid.org/0000-0003-4214-1584).

1. GİRİŞ

İslâm tarihinde sultan/yöneticilerin nasıl olması gerektiği konusu bağlamında pek çok eser kaleme alınmıştır. Genel manada bu eserlere Siyâsetnâme denilmektedir ki bunlar sultanların yönetimlerinin hangi dayanaklar üzerine kurgulanması gerektiğini kendi zamanlarına göre açıklayan eserlerdir (Adalıoğlu 2009:304). Bu meyanda Selahaddin Eyyûbî döneminin anlaşılması adına yararlanılacak eserler: Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâmesi (Nizâmülmülk 2012), Ebu'n Necib Şeyzerî'nin Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l Mülûk (Şeyzerî 2013) adlı eseri ve Selahaddin'in kâtibi olan, onun siretini yazan Bahaaddin İbn Şeddad'ın en-Nevadir'üs-Sultaniyye ve el-Mehasinü'l-Yusufiyye (Yusuf'un İyilikleri ve Sultan'ın Nadireleri) (İbn Şeddad 2015) isimli eseridir. Bu üç eserden hareketle Selahaddin'in sultanlık vasfının teorik alt yapısını inşa ettikten sonra, onun icraatlarıyla döneminin Sultan portresinin ne denli örtüştüğünün sağlanması yapılacaktır. Bunun toplumsal bütünleşmeye ve iyileşmeye olan katkıları da yine bu eserlerde zikredilen öğütler ve dönem kaynaklarında geçen örneklerle detaylandırılmaya çalışılacaktır.

Selahaddin Eyyûbî hakkında bir Sultan portresi çizerken teorik yanını Nizâmülmülk'le başlatmanın temel saiki şudur ki Nizâmülmülk İslâm'ın Selçuklularla yükselişe geçtiği çağda devlet adamı olarak (Özaydın 2007:194-95) dönemin şartlarını göz önünde bulundurmuş ve bir Siyâsetnâme kaleme almıştır. Bu Siyâsetnâme Selçuklu çizgisinden yetişen Zengîler ve Eyyûbîler gibi İslâm devletlerine (Şeşen 2012:17) teorik açıdan fikri bir altyapı sunmuştur ki bu altyapıyı Selahaddin ve devletinde de müşahede etmekteyiz. Bu sebepten Nizâmülmülk'ün Sultan tasavvurunu ve ideal yönetim tipolojisini Selahaddin Eyyûbî'yi anlamada temel teorik doktrinlerden biri saymamız mümkün gözükmemektedir.

İkinci olarak istifade edilecek eser Şeyzerî'nin eseridir. Müellif Selahaddin döneminin önemli bir düşünürü olarak kaleme aldığı eserinde klasik İslâm düşüncesinde ideal devlet ve ideal Sultan konusunda önemli noktalara temas etmektedir. Bu bağlamda Selahaddin'in sultanlığını anlamlandırmak adına bizzat onun dönemini müşahade etmiş bir teorisyenin gözünden ideal olan yönetimin parametrelerini incelemek, Selahaddin'in idare mekanizmasını anlamlandırmak adına oldukça önemlidir.

Son olarak teorik-bu eser aynı zamanda pratik kısımda da incelenecektir-kısımda istifade edilecek eser ise sultanın sır kâtibi olan ve onunla birlikte yeterince çok vakit geçirmiş Bahaaddin İbn Şeddad'ın bizzat Selahaddin'i ve seferlerini anlattığı *Siret*'idir. Burada Selahaddin üzerinden Sultan olmanın inceliklerini ele alan yazarın yöntemi teorik kısımda bize farklı bir pencere açmaktadır ki önceki eserlerde olması gereken anlatılırken bu eserde hem olması gerekenlere temas edilmiş hem de Selahaddin de olan vasıflar üzerinden bir sultanlık resmi çizilmiştir. İbn Şeddad'ın teoriğini ve pratiğini Selahaddin üzerinden anlattığı eserinin bu çift yönlü bakış açısı eserin kıymetini bir kat daha arttırmaktadır. Pratiğini anlama noktasında bu eserlerde anlatılan erdemli Sultan profilinin çok kültürlü ve çok dinli bir toplumda yönetici olan Selahaddin Eyyûbî'yi anlamlandırmaya büyük ölçüde yardımcı olacağı söylenebilir.

2. SELAHADDİN EYYÜBÎ'Yİ YETİŞTİREN ORTAM: KUŞATILMIŞLIKTAN KURTULMA TEMAYÜLÜ

Selahaddin Eyyübî'nin yetiştiği ortam ve bu ortamın etki-tepki bağlamında kendisine kattığı altyapıyı ele alırken Farabî'nin *Tahsilü's-Saade (Mutluluğu Kazanma)* isimli eserinde dile getirdiği fikriyat bize bir anahtar mesabesinde. Farabî, düşünme erdemleri kapsamında şöyle demektedir: “*araştırma ve öğretimle bilinmesi arzulanlar başlangıçta bilinmeyen nesnelere: Onlar araştırılıp bilinmeleri istenince mesele olurlar ve bundan sonra, insanda onlara dair istidlal veya öğrenim yoluyla inanç, fikir veya bilgi hasil olunca, onlar sonuçlar (netice) olmuş olur*” (Farabî 2008:21). Bu düşünsel yaklaşım bize Selahaddin'in şahsının ve bu şahsiyeti oluşturan zeminin tespiti noktasında fikir vericidir. Selahaddin çağının siyasal zeminini oluşturan etmenlerin ana kimyasalını tespit edebildiğimizde, bir yönüyle onun idarecilik konusundaki anlayışını da kadrajlamış olabiliriz. Bu açıdan Selahaddin'in yetiştiği ortamın anlaşılması dönemin en çok bilinmeyen noktasının-burada bilinmeyen veya çözüm üretilmeyen/üretilmeyen bir durum da konunun kapsamındadır-bilinir ve çözümlenir kılınabildiği eğiliminde aranmalıdır. Selahaddin'in yaşadığı çağın başlangıcı-12.yüzyıl-Müslüman devlet adamlarının bilmedikleri bir grup olan Haçlılarla karşılaştıkları çağdır. Ve yine bu çağın devlet adamlarının temel odaklanmaları, önceden bilmedikleri bir zümre olan Haçlıları bilmeye ve anlamaya dair bir istidlal geliştirmeleri üzerinden değerlendirildiğinde Selahaddin'in de yetiştiği çağın ruhu anlaşılabilir olur. Olaya Selahaddin'in yaşadığı yüzyılın panoramasını çizerek başlamak yerinde olacaktır.

12. yüzyılda İslâm dünyasının ve Selahaddin'in siyasi seleflerinin korkulu rüyası Haçlılar olmuştur. 1095 Clermont Konsili'nde Papa II. Urbanus'un vaazıyla ilan ettiği Haçlı seferleri, bir yıl sonra orduların harekete geçmesiyle fiili olarak başlamıştır. I. Haçlı seferinde Haçlılar, Doğu İslâm dünyasında Urfa Haçlı Kontluğu (Mart 1098), Antakya Prinkepsliği (Haziran 1098), Kudüs Haçlı Krallığı (Temmuz 1099) ve Trablus Haçlı Kontluğu şeklinde dört Haçlı devleti/prinkepsliği/kontluğu kurmayı başarmışlardır (Çekiç 2020:19-20). İslâm dünyasının kalbi mesabesindeki noktalarda kurulan Haçlı siyasal yapılanmaları Müslüman dünyanın 12. yüzyıl siyasetinin ne yönde seyir takip edeceğini de belirlemiştir. Haçlıların İslâm dünyasında bu kadar kısa bir sürede dört farklı devlet/devletçik kurmuş olmaları dönemin Müslümanlarının etkili bir karşı duruş sergileyememesiyle de doğrudan ilintili olmuştur (Asbridge 2014:44-45; Demirkent 1997:3). Gerek Büyük Selçukluların dağılıklığı gerekse de Anadolu ve Suriye'de yaşanan otorite krizleri Haçlıların İslâm beldelerinde ilerleyişlerini kolaylaştırıcı bir zemin oluşturmuştur. Bu durum Müslümanlara kuşatılmışlığın ezici psikolojisini yaşatmıştır. Selahaddin Eyyübî bu kuşatılmışlık psikolojisinin ağır bastığı 12. yüzyılın çocuğu, akabinde bu psikolojiyi kökünden yıkan ve tersine çeviren Sultanıdır. Ona gelinceye dek İslâm dünyasının, Haçlıların bilinmezliğinin bilinir kılındığı bir süreçten geçtiğini müşahade etmekteyiz. Bu bağlamda Selahaddin de esasında Haçlılar karşısında uyanış yüzyılı diyebileceğimiz bir sürecin dönüşümünü görmüş ve bu dönüşüme-kendi dönüşümü çerçevesince-hız kazandırmıştır.

Haçlıların gelişleri Dimaşklı Müslüman müellif İbn Kalanisi'nin “*kalabalık haline gelen Frenk ordularının ortaya çıkışı üzerine birbirini ardına haberler gelmeye başladı*” sözlerinden (Maalouf 2016:19) okunduğunda, gelen bu orduların neden ve hangi amaçla geldiğini görmek pek mümkün gözükmemektedir. Haçlıların gelişini gözlemleyen bir başka Doğulu müellif olan Ermeni Urfalı Mateos'tur. Mateos *Vakayinamesinde* Ermeni Katalikosu Aziz Nerses'in ölüm döşegindeyken bulunduğu bir kehanetten bahseder. Nerses son nefesinde, Peygamber Danyal'ın

Babil’de gördüğü bir hayali şöyle dillendirir: “*korkunç bir canavarın, bulduğunu parçalayıp yemekte ve kalanlarını da ayakları altında ezmektedir.*” Nerses’in bu kehanetinin kendi çağında gerçekleştiğini söyleyen Mateos sayısız kitleler halinde harekete geçen Frankların, mukaddes Kudüs’ü Müslümanların elinden almak ve Hz. İsa’nın kabrini kurtarmak amacıyla Hristiyanlara yardıma geldiklerini ifade etmektedir (Andreasyan 2000:187-88). İbn Kalanisi’nin Frankların hangi amaçla geldiklerini zikretmemesinin-bilmediği için-aksine Urfalı Mateos’un oldukça doğru ve geneli teşmil amaçlarını açıkladığını görmekteyiz. Haçlılar hakkında en erken bilgi veren İbn Kalanisi’nin anlatısı Müslüman muhayyilesini de yansıtmaktadır ki bu durum Müslümanların Haçlı ordularının geliş amaçlarını bilmediklerini gösterir. Müslümanlar nezdindeki bu bilinmezlik üzerine Haçlıların kısa sürede İslâm beldelerine yerleşmeleri İslâm dünyası için ani bir şok olmanın yanında, Haçlılara karşı geliştirilen önce bilme-düşmanı tanıma-akabinde karşı siyaset üretme sürecini başlatacaktır. Bu sürecin tasviri başta Selahaddin gibi bir devlet adamının nasıl yetiştiğini anlamlandırmaya olanak sunarken, devamında dönemin sosyal ve siyasal dönüşüm ruhunun önce bireysel çapta-sıradan insanları da göz ardı etmeden- ardından toplumsal tabanda aydınlatılmasına hizmet edecektir.

Müslümanları daha önceden bilmedikleri Haçlılara karşı bilinçlendirmeye ve birleştirmeye yarayan nokta Hz. Muhammed’in tedisatının ve pratiğinin bir çıktısı olan “cihad” fikriyatıyla anlaşılır kılınmalıdır. Çünkü Haçlılara karşı toplumsal tabanda ve siyasiler arasında bütüncül hareket mekanizması kurmak sadece bu fikriyatın pratiğe dönüştürülmesiyle mümkün kılınmıştır. Bunun toplu eğitsel mekanizması ise bir önceki yüzyılda kurulmuş ve kurumsallaşmaya başlamış Nizamiye medreseleri vasıtasıyla sağlanmıştır. Nizamiye geleneği Haçlılar döneminde, Müslümanları dönemin cihat ruhunun Haçlılara yönelik işleyeceğine ve siyaset ağının da bunu tamamlaması gerektiğine ikna etmişti. Berkey’in bu konudaki tespiti dikkate şayandır: “*Her ne kadar medrese bir önceki araştırmacı kuşağın düşündüğü gibi Sünnî idarelerin Şia’ya karşı mücadelesinde her zaman ve açıkça bir araç olarak kullanılmadıysa da, daha genel manada o, Haçlıların uyanışa geçtiği Ortaçağda bile isteye gelenekçi ve-Haçlılara karşı savaşı-bir Sünnî Müslüman kimliğinin öne çıkmasıyla irtibatlıydı*” (Berkey 2015:18-19). Burası çok önemli bir noktaya temas etmektedir ki 12. yüzyılın medrese geleneği Haçlıların “cihad” mantalitesi çerçevesinde bilinir kılınması ve bu bilinirliğin merkezden çevreye yayılımını amaçlamaktadır. Bu minvalde geliştirilen “Sünnî İslâm” birleşme söyleminin Haçlı bilinmezliğine karşı Müslümanların evveliyatta bilip şimdi uygulamada göremedikleri mücadeleciler ve İslâm’ı savunucu kimliklerinin parlatılmasına da hizmet edici bir yanı olduğu söylenebilir. Bilhassa Nureddin Mahmud’la başlayıp Selahaddin Eyyübî’nin de üzerinde önemle durduğu medreselerin yaygınlaştırılması bölgesel anlamda siyasal istikrarı eğitim kanalıyla sağlarken(meşrulaştırarak), bu politikanın önemli bir vechesi de Haçlılara karşı geliştirilecek karşı duruş zihniyetiyle irtibatlı bir durum arz etmektedir (Yılmaz 2017:172-76).

Selahaddin Eyyübî’nin siyasi kökenini Zengiler’den ayrı düşünmek mümkün gözükmemektedir. İmadeddin Zengî’nin 1144 yılında Urfa’yı fethetmiş olması (Abu’l Farac 1999:378-80; Altan 2003:8-9; Cobb 2018:204-5; Deuilli Odo 2021:23; Willermus Tyrensis 2019:22-24) ve akabinde varisi Nureddin Mahmud’un Suriye’yi kendi devlet çatısı altında birleştirme gayretiyle Dımaşk’ı alması (1154) (İbnü’l-Esîr 2016:244-45; Abu’l Farac 1999:393; Asbridge 2014:259; Willermus Tyrensis 2019:88-89) esnasında Eyyübî ailesi askeri anlamda Zengilerin yanında bulunmuşlar ve yardımcı olmuşlardır. İmadeddin’in ve halefi Nureddin Mahmud’un askeri anlamda destekçisi olan Eyyübî ailesi, Zengilerin İslâm dünyasında

arzuladıkları hedefleri görmekte zorlanmayacak bir konumdaydılar (Polat 2019:214).³ Bu durum Eyyübîler açısından Zengî siyasetinin psikolojisini ve stratejik tavrını kavramalarına hizmet edici parametreler taşımaktadır. Selahaddin özelinden duruma odaklanıldığında ise 1144 yılında Urfa'nın fethini Selahaddin yaklaşık 7 yaşındayken gözlemlemiş bir çocuktur. Akabinde Dımaşk'ın alındığı esnada ise 16-17 yaşlarında bir delikanlı olarak olayı/durumu müşahade etmiştir. Bu esnada Selahaddin muhtemelen devrin önde gelen ailelerinin çocukları gibi dini ve askeri eğitimine odaklanmıştı. Nureddin Mahmud gibi güçlü ve iradeli bir liderin devrin İslâm ve Haçlı kaynaklarında da teyit edildiği üzere göz doldurucu bir duruşu bulunmaktaydı (İbnü'l-Esîr 2016:399-400; Willermus Tyrensis 2019:89). İbnü'l-Esîr'in ifadesiyle Nureddin Mahmud'un adaleti kapsayıcı, dindarlığı aşikâr ve cihad için yaşayan bir Sultan olduğu bilinmekteydi. Bilhassa adalet konusunda kendi ailesinden birisi dahi onun muafiyetini alamazdı. Nureddin kendi ve ailesinin ihtiyaçlarını mülkü olan emlak gelirlerinden karşılamakla iktifa ederdi. Bir gün karısı içinde bulunduğu sıkıntıdan şikâyet edince ona Hıms'ta kendisine ait üç dükkânın gelirini verdi. Ancak karısı bu geliri az bulunca tekrar serzenişte bulundu. Bu serzenişe Nureddin'in cevabı oldukça kesindi: “Benim bundan başka param yoktur. Elimdeki bütün mallar Müslümanların hakkıdır. Bu konuda Müslümanların Hazinedarıyım ve onlara asla ihanet etmem. Senin yüzünden de kendimi cehennem atamam” (İbnü'l-Esîr 2016:398-99). Burada Nureddin'in karısına karşı verdiği cevap mülke bakışımı göstermektedir ki; o devlet malına Müslümanların malı olarak bakmakta ve bunu cihad anlayışıyla bağdaştırmaktaydı. Nureddin'in bu tavrı ve toplum tarafından desteklenen Sultan oluşu, siyasi çizgisinin toplum nezdinde meşru bir bağlayıcılığının olmasıyla ilintiliydi. Nureddin Haçlılara karşı savaşırken Abbasî halifesinin onayını ve tasdikini de daima önemsemiş ve almaya özen göstermişti (Çekiç 2020:43). Bu çerçeveden bakıldığında Nureddin Mahmud'un İmadeddin Zengî'den sonra İslâm toplumunda kabul görür bir Sultan oluşu adaletli ve cihadı öncelikli hale getirmesiyle doğrudan ilgilidir. Haçlıların yüzyılın başındaki bilinmezliği üzerinden geliştirilen fikri ve siyasi kalkınma düsturunu, Nureddin Mahmud siyasi ve askeri manevralarına ek olarak Nizamiye uzantısı Nuriye medreselerinin açılmasıyla sağlamlaştırmıştır. Bu medreselerde yetişen devrin âlimleri ve devlet adamları bir bakıma Haçlılara karşı geliştirilen siyasetin katalizör gücü olmuşlardır. Bu geleneğin devamını Selahaddin dönemi Mısır başta olmak üzere İslâm dünyasında açılan Salahiye vb. medreselerle devam ettirildiğini görebiliriz. Selahaddin Eyyübî, Nureddin Mahmud gibi bir devlet adamını ve onun toplumsal zeminde kabulünü müşahade etmesinden kaynaklı, kendisini onun siyasi ve manevi takipçisi adanmıştır. Bu düşüncenin bir sonucu olarak ise medreseler Nureddin dönemi için de Selahaddin dönemi için de Haçlılara ve aykırı yapılanmalara karşı merkezi otoritenin teminatını sağlamıştır. Eyyübî devlet aklında, medrese yapılanmasının Sünnî düşüncüyü ikmal etme ve Haçlılara karşı verilen mücadeleyi tahkim etme düsturunun (Dündar 2017:66) Nizamiye geleneğinin Zengî tecrübesinden süzülüp alındığını görülmektedir.

Nureddin Mahmud Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra Mısır üzerine yoğunlaşmıştır. Mısır dönem itibarıyla Şii Fâtımîlerin hâkimiyetinde bulunan ancak Haçlı saldırısına da açık bir coğrafyadır. Bu açıdan bakıldığında Nureddin'in cihad siyasetiyle ele geçirilmesi zaruri bir beldedir (Willermus Tyrensis 2019:148-49). Nureddin Mahmud Mısır seferlerini Eyyübî ailesi

³ Zengîlerden Eyyübîlere bu dönüşüm çizgisini Polat, üçlü bir tasnifle vermektedir. Urfa'nın fethiyle İmadeddin Zengî “umut iradesi” ortaya koymuştur. Devamında Nureddin Mahmud'un Dımaşk'ı alması İslâm dünyasını toparlaması “düzen iradesi”ni teşkil etmektedir. Bu kanaldan beslenen Eyyübî ailesinden yetişen Selahaddin Eyyübî ise Kudüs'ü fethederek “fethir iradesi”ni İslâm dünyasına bahşetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Polat 2019:211-14).

eliyle yürütmüş ve 1164'ten 1167 yılına değin yaptırdığı üç seferle Mısır'a girmeyi başarmıştır. Selahaddin'in askeri anlamda ilk seferi olarak karşımıza çıkan Mısır seferleri Selahaddin'e hem Haçlılarla savaşma tecrübesi kazandırmış hem de Nureddin Mahmud'un bir askeri olarak onun siyasal amacını bizzat hayata geçirmesine olanak sunmuştur (İbn Şeddad 2015:73-79). Selahaddin'in Mısır'a girişi ortalama 30 yaşına tekabül etmektedir. Amcası Şirkûh'un ölümü üzerine de Mısır'a Nureddin'in valisi ve Fâtımî halifesinin veziri olması onu, Eyyübî devletinin temellerini hangi sütunlar üzerinden yükselteceği konusunda aydınlatmıştır (İbn Şeddad 2015:79; Willermus Tyrensis 2019:195). Selahaddin'in, Nureddin Mahmud'un 1174'te ölümüne değin Mısır'daki faaliyetleri genel hatlarıyla Şiîliğe karşı Sünnîliği parlatma ve Sünnî İslâm dünyasını Haçlılar karşısında güçlü kılma arzusunu taşımaktadır. Willermus'un da ifadesiyle Selahaddin "ateşli mizacı, büyük cesareti ve aşırı cömertliğiyle" (Willermus Tyrensis 2019:195) bu arzusunu yerine getirme noktasında olumlu bir portre çizmektedir.

Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ani ölümü Selahaddin'e Nureddin'in mirasına sahip çıkma ve onun yerini alma fırsatını sunmuştur (Abu'l Farac 1999:417-18). Nureddin'in İslâm dünyasında elde ettiği şöhreti Selahaddin'e nasıl bir Sultan olması gerektiği konusunda fikir vermiştir. Tabi ki burada Selahaddin'in sadece bir gözlemci ve devamında uygulayıcı olarak resmetmek doğru değildir. O genel çerçevesini Nureddin'den tevarüs ettiği siyasal zeminde kendine has bir yönetim inşa etmiştir. Selahaddin'in Nureddin'in eşi İsmetüddin Hatun'la evlenip (Çekiç 2020:72) oğlu Melik Salih'e babalık olma süreciyle başlayan büyük Sultan olma evresi, 1187 yılında Kudüs'ü fethetmesiyle (Abu'l Farac 1999:444-46; Asbridge 2014:368-69; İbn Şeddad 2015:129-31) taçlanan bir süreklilik arz etmektedir. Selahaddin Eyyübî'nin bütün enerjisini Mısır'daki devlet mekanizmasını-Şiî Fâtımîlerin yıkımı üzerine kurguladığı-Sünnî İslâm geleneğinin bütün Müslümanları kapsayıcı olması ve Haçlılara karşı da muzaffer yanının görünür kılınmasına adanmış gözükmektedir. Selahaddin'in yükselişini gözlemleyen Haçlı kronikçisi Willermus'un tespiti bu noktada oldukça önemlidir: "gerçekten de kazandığı her şey Haçlılar için kayıp ve gücünün artması tehlikeli" idi (Willermus Tyrensis 2019:233). Görüldüğü üzere Selahaddin'in amacı Haçlılar tarafından yeterince net gözlemlenmiştir ki Willermus, onun bölgesel yükselişini Haçlılar adına ciddi bir tehlike olarak değerlendirmiştir.

Selahaddin'in Kudüs Haçlı Krallığı'nı ortadan kaldırıp bölge Haçlılarını Müslüman devletin isteği ölçüsünde bir aygıtla dönüştürme girişimi Nureddin'in hayalidir. Selahaddin toplumsal olarak Müslümanların desteklediği Nureddin'i ve hayalini gerçekleştirmek adına giriştiği bu uzun vadeli hedefinde İslâm dünyasının parçalı ve sıkıntılı noktalarını da yeniden biçimlendirmeyi başarmıştır. Bu konuda yaklaşık yüz yıldır İslâm dünyasının korkulu rüyası olan Haşhaşileri de diplomatik olarak kendisine eklemleyen Selahaddin onları İslâm dünyası için bir tehdit olmaktan çıkarmıştır (Çekiç 2020:165-66). Bunun yanında onun müşfik ve toplumu bütünleştirici tutumu Mısır başta olmak üzere bilhassa Suriye'deki Şiîleri kendisine bağlamaya yaramıştır (İbn Kesîr 2000a:510; eş-Şankatî 2016:135). Bütün bu adımların atıldığı esnada medreselere ve eğitime verdiği destek sayesinde de eğitim seviyesini yükseltmekle birlikte, esasında kendi meşruiyetini ve siyasal fikriyatını aktarmayı başarmıştır. Bu bütünleşme İslâm tarihi açısından değerlendirildiğinde, Hz. Ömer dönemi fetihlerinden itibaren Mısır ve Suriye'nin ilk defa bu denli birleşik bir siyasal mekanizma etrafında toparlandığı görülmektedir. Selahaddin'in İslâm dünyasını tek çatı altında toplama düsturu genel manada 12. yüzyılın Haçlılara karşı İslâm dünyasının geliştirmek istediği karşı atakla doğrudan ilintili bir meselesidir. Bu minvalde Selahaddin'in Sultanlığı Haçlılara karşı "İslâm'ı savunan" Sultan portresinin

İmadeddin Zengî'den itibaren bir uzantısı şeklinde düşünülebilir. Selahaddin'in içinden çıktığı siyasal çevre ona Sultanlığının nasıl? olması gerektiği noktasında bir yön tayin etmiştir. Bu eğilimin, kuşatılmışlıktan kurtulup kuşatıcı ve bunu yaparken de kapsayıcı, bütünleştirici ve ilerlemeci bir mantıkla yapıldığı gözlemlenmektedir. Zira Selahaddin'in Kudüs'ü ele geçirdikten sonra Müslümanların yanında dileyen Hristiyanların da Eyyübî topraklarında "tebaa" oluşu, Selahaddin'in Sultanlık anlayışıyla doğru orantılı olarak İslâm kuşatıcılığını bölge insanına bahşetmiştir. Bu anlayış Haçlılar ve Müslümanların Kudüs başta olmak üzere aynı devlet çatısı altında yaşamaya başladıkları bir dönüşümü de başlatmıştır. Selahaddin'in yaklaşık yüz yıllık kuşatılmışlık psikolojisinden İslâm dünyasını kurtarıırken Kudüs'ü "*fazla kan dökmeden, yıkıma yol açmadan ve kin uyandırmadan*" (Maalouf 2016:185) elde etmesi sultanlık erdemleriyle ilintili olmakla birlikte toplumsal bütünleşmeyi yakalama arzusunu da taşımaktadır. Çünkü Selahaddin, ancak bu sayede kendi hâkimiyetinde huzur ve refahın olacağını bilmektedir.

Selahaddin'in bütün savaşımını cihad ekseninde ele alan İbn Şeddad Selahaddin hakkında "*Allah yolunda cihad etmek uğruna ehlini, ahalini, vatanını, meskenini ve sığınağını ter kedip dünyadan, sağdan ve soldan esen rüzgârların şiddetine maruz kalan bir çadırın gölgesinde hayat geçirmeye kani olmuştu*" (İbn Şeddad 2015:56) demektedir. İbn Şeddad'ın bu çıkarımı Selahaddin öldüğünde hazinesinin tamtakır olması-çoğunlukla savaş içerisinde olduğundan ve cömert davrandığından-ve hayatı boyunca kibirden uzak durarak, mülke tamah etmeyişiyle biliniyor olması (İbnü'l-Esir 2016:588; Maalouf 2016:199-201; Şeşen 2018:227-37) gerçeğinden ötürü yerinde bir yorum olarak değerlendirilebilir. Ernoul gibi önemli bir Haçlı kronikçisinin de Selahaddin için parada pulda gözü yoktu demesi (Ernoul 2019:59) Selahaddin'in çağdaşları tarafından yeterince iyi tanındığına delil teşkil etmektedir. Bu anlayış İslâm Siyâsetnâme geleneğinde dünya malına tamah etmeyip dini yüceltmek üzere çalışma düsturuyla doğrudan ilintilidir. Selahaddin de bu fikriyatı Zengîlerin yükselişe geçerek Haçlılara karşı başarılı siyaset üretmelerinin bir uzantısı olarak kendisinde bulmuştur. Yüzyılın başındaki Haçlı bilinmezliğine karşı Müslümanların önce istilacıları tanıyıp akabinde onları bertaraf edici politika üretme anlayışı, Selahaddin Eyyübî'nin hem yetişmesini sağlayan bir dinamizm sağlamış hem de onun fiiliyatlarının ortaya çıkmasına zemin teşkil etmiştir. Buradan hareketle Selahaddin'in 12. yüzyılın toplumsal dönüşümünün hem bir parçası/aktörü hem de dizayn edicisi/yönetmeni olduğu söylenebilir.

3. SULTAN'IN ERDEMLERİ VE TOPLUMSAL HAYATA ETKİSİ

İslâm Siyâsetnâme literatüründe sultanların erdemlerinin onları iki dünya tasavvuru için de saadete erişirme adına zikredildiğini/hatırlatıldığını söyleyebiliriz. İki dünya saadetine erişmenin temel çıkış noktası ise tebaanın sultandan memnun olması düsturuyla ilişkilendirebilir. Bu minvalde erdemli Sultan icraatlarıyla kendisini selamete kavuşturmanın yanında toplumsal açıdan da rol model olarak külli bir dönüşüme-iyi ve olumlu yönde-vesile olabilmektedir. Nizâmülmülk'ün padişaha hitaben söylediği sözleri bu noktayı oldukça sarıh bir şekilde ortaya koymaktadır: "*Bil ki, yüce Allah her asırda ve çağda halk arasından birini seçer, onu padişahlara layık ve övmeye değer hünelerle süsler, insanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar ve daima devletin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Allah'ın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder, fesat, karışıklık ve fitne kapısını ona kapattırır; onun heybet ve haşmetini Allah'ın kullarının gönüllerinde ve gözlerinde yerleştirir*" (Nizâmülmülk 2012:17). Burada Nizâmülmülk'ün Sultan tarifi halk içinde adaleti yayan, karışıklık ve fitneye mahal

vermeyen bir durum arz etmektedir. Bu sayede de halk sultandan memnun kalır ve onun yönetiminde felah bularak yaşar. Bu açıdan bakıldığında adaleti düstur edinen sultanın, tebaası da adalet üzere olur/olmalıdır veya olmak istemeyenler de olmak zorundadır. Burada dönüşümün merkezindeki isim sultanın kendisidir. İbn Şeddad'ın verdiği bir örnek Selahaddin'in Nizâmülmülk'te tarif edilen adaletli idareci portresiyle birebir ölçüşmektedir. İbn Şeddad “Selahaddin; şefkatli, adaletli, merhametli ve güçlüye karşı güçsüze yardım edici bir insandı” demektedir. Pazartesi ve Perşembe günleri kadıların ve fukahanın da katılımıyla umumi adalet meclisini toplar ve halktan her kesimin şikâyet ve davalarına kulak verirdi. Bu vesileyle “kendisine arz edilen vakaları çözmeye, yanına kadar gelen haksızlıkları gidermeye her zaman kabil” olurdu (İbn Şeddad 2015:47). Bir gün Dımaşk ahalisinden İbn Zühayr isminde bir adamın Sultan'a gelerek yeğeni Takiyüddin Ömer'den-ki Takiyüddin Ömer Selahaddin'in en önemli görevlerini üstlenen ve oldukça değer verdiği yeğenydi-şikâyetçi olduğunu belirtti. Bunun üzerine Selahaddin yeğenine haber yollayarak mahkeme esnasında hazır bulunmasını emretti. Bu olaya ilişkin ise sözlerine güvenilir iki şahit getirilmesini söyledi. Bu davada Takiyüddin hazır bulundu ve herhangi bir kayırma yapılmadı. Oysaki “Takiyüddin sultanın en aziz ve en büyük adamıydı”. Buna rağmen Sultanın, adalet mevzu bahis olduğunda yeğenini kayırmadığını görülmektedir (İbn Şeddad 2015:48). Buna benzer başka ve daha önemli bir örnek ise bizzat Sultan ve ona davacı olan tüccar Ömer el-Halati arasında yaşanmıştır. Olay İbn Şeddad'ın ağzından şu şekilde nakledilmektedir: Bir gün Kudüs'te dava meclisinde bulunuyordum. Ömer el-Halati isminde tanınmış ve yaşlı bir tüccar huzura geldi. Ona hasmın kim diye sorduğumda, bana: “*Hasmım Sultan Selahaddin ve bu da “adli vesika. Duyduğuma göre sen kimseyi kayırmazsın”* diye de ekledi. Bunun üzerine kendisine, Sultan sana hangi davada hasım oluyor diye sorduğumda şu cevabı verdi: “*Sungur el-Halati benim kölem idi ve ölünceye dek hep kölem kaldı. Elinde büyük ölçüde mal vardı; hepsi benimdi. O mal ile ölünce Sultan ona el koydu. İşte şu anda o malı istiyorum.*” Bu cevabın üzerine ona dedim ki “*Efendim şimdiye kadar neredeydiniz, oturup talepte bulunmadınız?*”. Bu soru üzerine yaşlı tüccar “*gecikmeyle hukuk kaybolmaz. İşte şu “adli belge”, Sungur ölünceye kadar o malın benim olduğunu ifade etmektedir*” dedi. Ona durumu Sultan'a iletip kendisine haber edeceğimi söyleyince adam razı oldu ve çıkıp gitti. Bunun üzerine durumu Sultan'a arz ettim ve Sultan durumu “*asılsız ve mesnetsiz*” nitelendirerek: “*Sen belgedeki yazıya baktın mı?*” dedi, ben de baktığımı söyledim ve ekledim, belge Dımaşk kaynaklı adli bir belgedir dedim. Bunun üzerine Sultan “*adamlarla buluşup mahkemeleşiriz; davada şeriatın gerektirdiği ölçüde hareket ederiz*” dedi (İbn Şeddad 2015:48-50). Mahkeme günü geldiğinde Sultan hükümdarlık kıyafetlerini çıkararak adamlarla aynı seviyede durdu. Mahkeme huzurunun önünde “*bir iddianız varsa buyurun söyleyin dedi*”. Daha önce söylediği şeyleri yineleyen adama karşılık Sultan, bahsi geçen Sungur benim kölemdi ve azat ettiğim güne dek benim kölem olarak kaldı. Sonra vefat edince de malı varislerine miras yoluyla intikal etti. Sultanın bu sözlerine karşılık tüccar “*şahitlerim var*” benim, doğruluğuma şahitlik ederler dedi. Sonra Sungur'un kendi kölesi olduğuna dair adli belgeyi açmamı istedi. Ben de belgeyi açtım ve okudum. Bunun üzerine sultan: “*İddia konusu olan Sungur, belirtilen tarihte Mısır'da benim kölemdi ve elimdeydi. Buna şahitlik edenler de yanımdadır. Ben onu sekiz kişiyle birlikte, belirtilen tarihten bir yıl önce satın aldım ve onu azat edinceye kadar hep elimde ve mülkümde kaldı*” dedi. Konuya ilişkin dönemin ümeralarından şahitler de getirince davacı adam mahcup oldu ve çaresiz kalınca, İbn Şeddad araya girerek Sultan'a şu öngöründe bulundu: “*Efendimiz! Bu adam, Sultan Selahaddin'den sadece bir merhamet elde etmek için bunu yapmış olabilir. Efendimizin elleri arasında bulunmakla birlikte arzusuna ulaşmadan dönmesi onun için güzel olmayabilir*”. Bu fikriyatın üzerine Sultan davacı adama ihsanda bulunarak gönderdi (İbn

Şedda 2015:50-51). Burada anlatılan davadan çıkarılacak belli başlı hususlar vardır ki bunun ilki sıradan bir insanın devlet başkanı olan Selahaddin Eyyûbî'den davacı olmasıdır. Bu günümüz modern dünyasını da göz önünde bulundurduğumuzda demokrasilerde dahi rastlanan bir şey değildir. Selahaddin'in sıradan bir insanın kendisini dava etmesiyle adaletin önüne çıkarak yargılanmayı kabul etmesi, adaletin Sultan dâhil herkesi kapsayıcı ve yeri geldiğinde yargılayıcı yönüne işaret etmektedir. Davacı şahsın doğru olmayan bir konuda Sultanı suçla isnat etmesi de göz önünde bulundurulduğunda, İbn Şedda'nın öngörüsü üzere bu adam Sultandan ihsan için bu yolu seçmiş olabilir. Böylesi tehlikeli bir yolu sadece dünyevi menfaat için seçebiliyor oluşu tüccarın şahsında toplum muhayyilesinin görülmesini olanaklı kılmaktadır. Tüccar şayet sultanın gaddar ve gazap edici yanını görmüş olsa böylesi bir şeye tevessül edemez. Bu açıdan bakıldığında başta adaletli ardından ihsanlı davranış modeli sunan Sultan Selahaddin toplumsal zeminde insanların güvenini kazanmıştır diyebiliriz. Aksi halde tüccarın böyle bir davada bulunması imkân dâhilinde bir davranış olamazdı.

Siyâsetnâme geleneğine göre Sultan adaletli olmanın yanında hilm sahibi de olmalıdır. Ağırbaşlılık şeklinde tarif edebileceğimiz bu özellik, kızgınlık ve öfke anında kendini kontrol edebilmek ve meseleleri bu ahlak üzere çözümlenebilmektir. Şeyzerî'ye göre hükümdarlara en çok yakışan vasıf hilm sahibi olmalarıdır. Hilmi olmayan hükümdarın otoritesi kaybolur (Şeyzerî 2013:125-26). Bizzat İbn Şedda da bu konuya temas edercesine Sultan Selahaddin hakkında "halimdi, affederdi ve az hiddetlenirdi" demektedir (İbn Şedda 2015:63). Bu cümlelerden hareketle Selahaddin'in hilm sahibi olması esasında otoriteyle ilişkilendirilebilir. Çünkü hilmin akabinde insanların onu gerçekten hakikatli bir Sultan olarak resmetmesi bir bakıma saltanatın toplumsal tabanda Sultan merkezli meşruiyet kaynağına dönüşmüştür/dönüşecektir. Bu çerçevede Selahaddin Eyyûbî'nin adalet anlayışının yanında onun hilm sahibi olduğunu da görebileceğimiz bir örneğe bakmamız yerinde bir yaklaşım olacaktır.

İbn Şedda'dan aktarılanlara göre bir gün Selahaddin Haçlılara karşı sefer esnasında mutad adeti gereği çadırında biraz fıkıhla ilgilendikten sonra, yorgun olduğunu belirterek namaz vaktinden hemen sonra uyumak istediğini söyledi. Bu emri üzerine, çadırdan maiyeti dışındaki herkes çıktı. Bu esnada Selahaddin katında saygın ve yaşlı bir köle sultana gelerek Haçlılara karşı savaşı mücahitlerle ilgili bir belge sundu ve ihsan arzu etti. Selahaddin, köleye çok yorgun olduğunu ve bir saat sonra gelmesini söyledi. Köle ihsana mazhar askerlerin listesinin olduğu kâğıdı Sultanın karşısına geçerek açtı ve görmesini sağladı. Listenin en başındaki ismi Sultan "müstehak bir kişi" şeklinde nitelendirdikten sonra köle hemen "efendimiz imzalamayacak mı?" dedi. Oysaki Selahaddin yorgun olduğunu söylemişti. Bu soru üzerine Sultan yazı edevatının yanında olmadığını söyledi. Köle ise çadırın içindeki hokka ile mürekkebin yerini gösterdi. Bu işaret bir yönüyle sultana emir mesabesindeydi. Nihayetinde Sultanın kölesi, onun uyumak istemesine rağmen bir taltif için kendisini rahatsız ediyor ve istediği belgeyi imzalaması noktasında ısrarcı davranıyordu. Kölenin bu ısrarı üzerine Selahaddin "evet işte hokka ordaymış" diyerek evrakı imzalayıp, kölenin isteğini yerine getirdi (İbn Şedda 2015:63-64). Bu örnek oldukça dikkat çekicidir. Döneminin en güçlü sultanlarından olan Selahaddin uyku anında bile bir kölesinin ısrarına cevap vermiş ve isteğini yerine getirmiştir. Köle açısından bakıldığında ise bu durumun psikolojik boyutu değerlendirilmesi gereken bir vakadır. Öyle ki köle, şahsı ve canı adına korkmadan "yorgunum" diyen Sultanı rahatsız ederek ısrarcı davranmıştır. Bu durum onun Selahaddin'den korkmadığına, bir başka ifadeyle onun hilm sahibi olduğuna kani olduğunu delillendirmektedir. Kölenin şahsının dışında bu olayı ihsan istenilen askerlerin de öğrendiği

düşünüldüğünde-İbn Şeddad bu konuda daha fazla ayrıntı vermemektedir. Ancak ısrarcı kölenin durumdan bir menfaat elde etme arzusuyla adı geçen mücahitlere belgeyi imzalatmadaki başarısını tumturaklı bir vaziyette aktarır, bu minvalde şahsi çabasının meyvesini istemesini göz önünde bulundurduğumuzda, bu durumun hem köleye hem de Sultanın kendilerine verdiği değeri gören askerlerin güven tazelemesine yarar bir hale dönüştüğü söylenebilir-Sultanın ordusu ve kapıkulları içerisindeki değerinin arttığı gözlemlenebilir.

Hilm ve otorite bağlantısını başka bir açıdan Sultan-ulema ilişkisi kapsamında derinleştirebiliriz. Selahaddin devrinin önemli din adamlarından olan el-Habûşânî, lafını esirgememesiyle nam salmış birisiydi. Bir defasında Sultan Haçlılara karşı sefere çıkarken onu uğurlamaya gelenler arasında Habûşânî de bulunmaktaydı. O esnada sultana bir yolunu bulup bazı vergilerin halkın sırtına yük olduğu ve şer’i vergi olmamasından kaynaklı olarak da kaldırılmasının uygun olduğunu söyledi. Selahaddin sefere çıkacağı için zihni seferle meşguldü ve Habûşânî’nin isteğini geri çevirdi. Bu durum üzerine çok öfkelenen Hâbûşânî Selahaddin’e sayıp sövdükten sonra “*Allah sana zafer nasib etmesin*” dedi. Bu sözlerinin devamında Sultanın üzerine yürüyerek elindeki değnekle ona vurdu, Selahaddin’in başlığı yere düştü. Selahaddin’in olanlar karşısında nutku tutulmuştu, ancak Hâbûşânî’yi Şam’daki gençlik yıllarından da tanıdığı ve onun korkusuz bir yanının olduğunu bildiğinden ses etmedi ve sefere odaklandı. Ancak çıktığı seferden başarısızlıkla dönünce soluğu Hâbûşânî’nin yanında aldı, elini öptü ve ondan af diledi (Azzam 2015:166). Bu örnek üzerinden Selahaddin din adamlarına genel manada saygılı-hilmdir bunun bir yönü-yaklaşımını görmekteyiz ki Hâbûşânî’nin yaptığı şiddetli bir ceza ya da ölümle neticelenecek bir davranıştır. Burada Selahaddin’in öfkeyle hareket etmeyişi birçok açıdan ele alınması gerekli bir durumdur. Selahaddin, Hâbûşânî’yi yakalatıp ölüm fermanını verebilirdi. Ancak bu durumda toplumun sıkıntılarını gidermek adına vergi affı isteyen bir din adamının öldürülmesi demek Sultanın prestijine halk nazarında gölge düşürürdü. Esasında Sultanın Hâbûşânî’nin saldırganlığına karşılık sakin tavrı, sadece ona değil gıyaben vergi affını arzulayan halkına sergilenmiş bir tavidir. Bu çerçevede Selahaddin’in toplumunu kutsal sayıp, onları temsil eden bir din adamına dahi sert tutum sergilememesiyle karşılaşıyoruz. Buna ilaveten yumuşak muamele bir din adamına sergilenmiştir. Selahaddin Haçlılarla cihada giderken memleketindeki ilim ehlini-kendisine vurmuş bile olsa-katlederek ya da derdest ederek gitmiş olsa haklı sebebinin ordudaki askerler yeterince iyi göremeyebilir ve bu kendi ordusunda Selahaddin’in cihada karşı samimiyetine gölge düşürebilir. Sultanın seferden sonra dönüp af dileyip el öpmesi de yönetiminin bir dikta ve baskı olmadığını, aksine yanlış yaptığı noktalarda-Selahaddin’in bu davranışı, tamamıyla yanlış yaptığını düşündüğünü de göstermez, bir strateji olarak da Hâbûşânî’ye gitmiş olabilir-şimdi yaptığı gibi geri adım atabileceğini göstermektedir. Bu durum, hilm sahibi olmanın iktidarı ve otoriteyi sürdürme konusunda Selahaddin’e fayda sağlamıştır. Sultan bu davranışları sayesinde toplum nezdindeki meşruiyetini perçinlemiştir (Azzam 2015:166).

Selahaddin’in ideal idareci kapsamındaki davranış biçimlerini ele alırken Haçlılara karşı tavırları da oldukça önemlidir. Selahaddin Eyyûbî’nin Kudüs Haçlı Krallığı üzerine yürüyüşü esnasında Haçlılara karşı muamelesi oldukça dikkat çekmektedir. Bilhassa Hittin Savaşı’ndan sonra Kral Guy de Lusignan’ın esir edilmesiyle gelişen olaylara bakıldığında Selahaddin’in kuşatıcı tavrının, Guy üzerinden bölgede yaşayan diğer Haçlılara karşı da geliştirileceğinin mesajını taşımaktadır. Guy savaşın sonunda esir edilerek Selahaddin’in huzuruna getirildiğinde oldukça korkar ve katledilme endişesiyle titrer. Zaten savaşın hararetinden dolayı da oldukça

susamış bir vaziyettedir. Lakin Selahaddin'in Guy'e soğuk su/gülsuyu ikramı Guy'ün susuzluğunu gidermesine yardımcı olur. Devamında korkmaması gerektiğini belirten Sultan "krallar kralları öldürmez" diyerek Guy'ü rahatlatır (İbnü'l-Esîr 2016:499-500; Ebû Şâme 1997:295-96; Ebu'l-Fidâ 1997:155; İbn Şeddad 2015:125-26; Edbury 2004:47-48; Nicholson 1997:34; Runciman 2008:385-86). Selahaddin'in Guy'e olan bu yaklaşımı bir bakıma Guy'ün ileride kesif düşmanlık sergilememesi adına yapılmış olabilir. Çünkü Selahaddin daha Kudüs'ü ele geçirmemiştir ve Guy'e karşı ihsanlı davranışının, Kudüs'ü fethi esnasında kendisine yarayacağını düşünmüş olması ihtimal dâhilindedir. Ayrıca Sultan için kan dökmek son çare olarak değerlendirilmektedir. Selahaddin'in Guy'e yaşama hakkı bahşetmesi sonraki süreçte Guy'ün Kıbrıs'a giderek kral olmasına yaramıştır (Çekiç 2020:168). Hatta Makharias'ın-Lusignanlar dönemi Kıbrıs kronikçisi-yazdıklarına göre Guy, Kıbrıs'ta yönetime geldikten sonra Bizans'a karşı Selahaddin'le ittifak yapabileceğine kanaat getirerek Sultan'a bir mektup yazmıştır. Mektubunda Bizans'ın olası saldırılarına karşı sultandan yardım talebinde bulunmuştur ki mektubun ilgili pasajı şu şekildedir: "Tanrı daima insanlara komşularını sevmeyi buyurur ve biz de Tanrı'nın inayetiyle komşuyuz. Seninle aramızda bir ittifak kurulmasını rica ediyorum ve sana senin her zaman samimi bir dostun olacağıma dair söz veriyorum ve senin dostların benim en aziz dostlarım ve düşmanların ise en azılı düşmanlarım olacak. Ve sizden Greklerin imparatoru herhangi bir saldırıda bulunursa bana yardım etmenizi ve destek vermenizi rica ediyorum ve ben sizin hizmetkârınız olacağım. Ve eğer olur da imparator size yönelik bir sefer düzenlerse tetikte olmanız için size haber edeceğim" (Makharias 2022:32). Guy'ün bu ittifak talebine karşılık Selahaddin'in iki elçiyle gönderdiği mektubu şu meyanadadır: "Ey oğul benim komşum olduğunu ve Tanrı'nın emri uyarınca barış ve ittifak içinde olmamız gerektiğini söyledin, buna katılıyorum. Dostlarımın dostların, düşmanlarımın düşmanların olmasına dair isteğine gelince ben de aynı şeyi senin için isterim" (Makharias 2022:32). Burada oğlum tabiri kronik yazarının yorumlaması gibi gözüксе de ittifak ve dayanışmanın Bizans'a karşı yapılması gerekliliği Selahaddin için önemli bir adım olmakla beraber Kıbrıs'ın Haçlılar lehine bir üs olarak devre dışı bırakılma stratejisi, bölge Müslümanları için denizden gelebilecek saldırıların önünü kapatmak adına ciddi bir atılımdır. Bu mektuplaşmayı dönemin İslâm kaynaklarında göremesek de Guy'ün Selahaddin'in elinden sağ salim kurtulup Kıbrıs'ta yönetime geçmesi ona Eyyübîlerle ittifak yapabileceği düşüncesini vermiş olmalıdır. Bu mektuplaşmalar bir kurgu dahi olsa Guy'ün yeni yönetime geldiği bir coğrafyada Selahaddin'den korkmayarak ondan medet umabileceği düşüncesinin uzantısı olarak değerlendirilebilir. Bu ihtimaller sarmalının başlangıç noktasına gidecek olursak: Selahaddin'in Guy'ü öldürmeyerek yaşama hakkı tanınmasına odaklanmamız gereklidir. Selahaddin Guy'ün hayatını bağışlayarak uluslararası mecrada olası bir ittifakın kapısını aralamayı ve bölgesel istikrarını temin etmeyi hedeflemiş olmalıdır. Ya da onun bağışlayıcı ve müdrik tavrı buna hizmet etmiştir. Bu durum Nizâmülmülk'ün işaret ettiği üzere padişahların idrakli olmalarıyla (2012:85-86) ilintili bir örneklik teşkil etmektedir.

Selahaddin'in Kudüs'ü fethi esnasında Haçlılara karşı sergilediği tavırda da onun idareci vasıflarının işaretleri gözlemlenebilir. Kudüs 1099 yılında Haçlılar tarafından zapt edildiğinde şehirde yaşayan Müslümanlara ve Yahudilere karşı bir katliam uygulanmıştır (Fulcherius Carnotensis 2009:102-5; Willermus Tyrensis 2016:363-66). Bilhassa Haçlıların bu katliamı yapmalarındaki temel saik Haçlılık fikriyatıyla doğrudan ilintidir. Bu durum "ne kadar çok kafir/putperest kanı akıtılırsa" o denli Tanrı'nın arzusunu yerine getirmiş olmalarıyla açıklanabilecek psikolojik bir anlayışı/altyapıyı yansıtmaktadır (Willermus Tyrensis 2016:50-51; Çekiç 2022:1514-15). Bu anlayış üzerine yapılan katliam Müslüman muhayyilesinde derin izler

bırakmıştır ki (İbnü'l-Esîr 2016:418-19) Selahaddin'in bu derin izlerin üzerine Kudüs'ü fethi esnasında Hristiyanlara karşı uyguladığı muamele, onun idarecilik vasıflarının irdelenmesi bakımından önemli bir nüvedir. Zira yaklaşık bir asır sonra Müslümanlar için, Kudüs'te yapılan muamelenin rövanşını alan Selahaddin'in şehri ele geçirme esnasında şehirde bulunan Haçlı kadın ve çocuklarına ihsanlı davranması ve onları azat etmesi, yaşlıların canını bağışlayarak intikam alma arzusuyla hareket etmemesi ve şehrin talan edilmesinin önüne geçmesi Sultanın "mamuriyet" anlayışıyla doğrudan ilgilidir. Bu minvalde Selahaddin'in merhametli oluşu ve şehrin mamuriyeti başta olmak üzere şehirde yaşayan gayrı müslim tebaanın da sorumlusu olduğu düsturu tıpkı Hz. Ömer'in emannamesi gibi telakki edilmelidir. Ancak burada şu farkı görmemiz gereklidir ki Selahaddin Haçlıların İslâm dünyasında yaptıkları katliam sonrasında Kudüs'ü ele geçirmiştir. Hz. Ömer de böyle bir durum söz konusu değildir. Bu açıdan Selahaddin'in mübarek belde sayılan Kudüs ve halkına Eyyübî devletinin kapsayıcı ve bütünleştirici yönünü göstermesi idarecilik anlayışıyla doğrudan ilintilidir. Selahaddin Haçlılara karşı kinle harekete geçmediğinden ötürü Kudüs'ü bir selametlik şehri yapmayı başarmıştır. Kudüs'ün fethinin hemen akabinde Hristiyan hacı kabilelerinin şehre girmesi bunu belgeler niteliktedir. İbnü'l-Esîr'in yerinde yorumuyla "*Kudüs'ün fethinden doğan bu şeref Hz. Ömer'den sonra Selahaddin'den başka hiç kimseye nasip olmamıştır*" (İbnü'l-Esîr 2016:512). Selahaddin'in bu şerefe nail olmasında şehri mamur bırakmanın ve insanların katliama tabi tutulmamasının önemli payı vardır. Bu meyanda el-Cilyânî'nin mısralarında, Selahaddin'in Kudüs'ü selametli bir belde kılan Zülkarneyn'e benzetilmesi dikkat çekicidir:

"Bu melik, Peygamberin İslâm fitne içerisinde kaldığında

Müjdelediği meliktir, yardım edeceğini İslâm'a

Zülkarneyn'in meziyetlerini unutturdu

Raviler bunu artık itiraf etmek zorunda" (Polat 2016:169).

Burada Selahaddin'in bir peygamber vasfı olan fitneyi def edici ve insanları bütünleştiriciliği üzerine bir anlatı sunulmuştur ki bu, Kudüs'ün fethi bağlamında Selahaddin için haklı bir çıkarımdır. Çünkü Kudüs alındığında bazı Müslümanlar Haçlılar için çok önemli olan Kutsal Kabir Kilisesi'nin yıkılmasını arzu etseler de buna Selahaddin karşı çıkmış Hristiyanların kutsal mekânlarını korumuştur (İbn Kesîr 2000:32; Azzam 2015:249-50). Bu tutumu onu Hristiyanların ve Müslümanların Sultan'ı (imparator) kılmıştır ki bu yaklaşımı onun kapsayıcı ve bütünleştirici yönetim anlayışına işaret etmektedir. Haçlılara karşı verilen savaş esnasında sıradan bir Haçlı kadınının kaybolan çocuğunun bulunmasını Selahaddin'den istemesi ve akabinde çocuğuna kavuşması da Selahaddin'in iktidarının uzantısını detaylandıran bir örnektir. Çünkü Haçlı Krallığından kimselerin tavsiyesiyle, daha süt çocuğu olan bebeğini kurtarmak üzere kadının Selahaddin'e gelişi ve gelmeden önce Selahaddin hakkında Haçlı büyüklerinden duyduğu "*Sultan Selahaddin merhametli bir insandır. Biz de sana izin veriyoruz git ve bebeğini ondan iste, o sana verecektir*" sözleri kadına cesaret vermiştir. Sultan da savaş devam ederken çalınan bebeği buldurup kadına teslim etmiştir (İbn Şeddad 2015:235-36). 1191'de III. Haçlı seferinin uzantısı olan savaşın sürdüğü bir esnada Sultanın, sıradan bir Haçlı kadınının çığlığına kulak vermesi Selahaddin'in kadın ve çocuklara merhametli bakış açısıyla doğrudan ilintili bir durumdur. Ayrıca Haçlı komutanların kadına, Selahaddin'e gitmesini söylemeleri de Selahaddin'den emin

olmalarıyla ilişkilendirilebilir ki kadına Sultandan bir zararın geleceğini düşünmemişlerdir. Bu münferit örnek sonraki süreçte Batı-bunu Haçlı düşüncesinden ayrı düşünemeyiz-muhayyilesinin “Selahaddin”ini temellendirecek bir düşünceyi de içinde barındırmaktadır ki bu fikriyat Boccaccio’nun (ö. 1375) meşhur eseri Dacameron’da “*Selahaddin bir halk çocuğuydu*” demesiyle bütünleştirilecek bir sürece tekabül etmektedir (Boccaccio 2016:41). Buradaki halk çocuğu tabiri halktan olan kimselerin sorunlarıyla hemhâl olan bir durumu içerisine dâhil eden müstesna bir düşüncedir. Eserin 14. yüzyılda yazıldığı düşünüldüğünde ise geçen zamana rağmen Selahaddin’in halka ve topluma dönük yanının hala görünür olduğu ifade edilebilir.

Selahaddin’in tebaasına ve düşmanları olan Haçlılara karşı tutumu ve devlet yönetim anlayışı yukarıda zikredilen örnekler üzerine 1192’de Şam’da bir Ramazan ayında oğlu Melik Zahir’e söylediği sözlerle-bir vasiyetname olarak da değerlendirilebilir-bütünleştirildiğinde daha anlaşılır bir durum arz etmektedir. Selahaddin’in oğluna: “*Sana takvayı tavsiye ediyorum. O her hayırlı işin başıdır. Sana Allah’ın emrettiklerini emrediyorum. Ben senin kurtuluşunun sebebiyim. Seni kanlardan, kanların içine girmekten ve onun için kuşanmaktan sakındırıyorum. Çünkü kan uyumuyor. Sana halkın kalplerini korumakla birlikte, onların hallerine bakmayı tavsiye ediyorum. Sen, benim güvendiğim birisin ve Allah’ın da kulları üzerindeki sorumlususun. Sana, emirlerin, devlet adamlarının ve büyüklerin kalplerini korumayı tavsiye ederim. Şunu bil ki şu ulaştıklarına, ancak insanlarla iyi ilişkilerle ulaşabilmişimdir. Kimseye kin besleme! Çünkü ölüm kimseyi hayatta bırakmaz. Halk ile aranızdaki sorunlara dikkat et! Çünkü varsa hakları ancak onların rızasıyla affolunabilir. Allah ile aradaki haklar ise, tövbe etmenle Allah onları affeder. Çünkü o kerem sahibidir*” (İbn Şeddad 2015:362-63) şeklindeki nasihatı, Nizamiye geleneğinden yetişen bir devlet adamının yönetim doktrinlerini özetlemesidir. Selahaddin’in oğluna vasiyeti minvalinde temas edilen noktalar maddeleştirilecek olur ise:

1. Şeriata bağlı ve takva ehlinden ol.
2. Kan dökmekten ve döktüğün kanın seni kuşatmasından sakın.
3. Halkın kalbini-aklını ve idrakini-kazan ve onlara karşı adaletli ol.
4. Halkına karşı sorumlu olduğunun daima bilincinde ol.
5. İnsanlarla iyi ilişkiler kurabildiğin sürece Sultanlığa ve tahta kavuşursun.
6. Halkın hakkına girmekten kork, ola ki girersen rızalarını alarak bu haktan kurtul.

Özet şeklinde verilen bu maddeler esasen Nizâmülmülk’ün de çokça zikrettiği noktalar olmakla birlikte Siyâsetnâmelerin genel mantalitesini yansıtmaktadır. Selahaddin’in gerek Hristiyanlara gerekse de Müslüman ve Yahudi tebaaya karşı geliştirdiği adaletli ve devletin müşfik yanının görünür kılındığı bu anlayış, Haçlıların Kudüs’te Krallıklarının ortadan kaldırılmasından sonra bölge insanlarının Eyyübî devletinin kuşatıcılığı altında ortak yaşam sürdürmelerine vesile olmuştur. Bu idari anlayış toplumsal istikrarın kapısını da aralamıştır ki bölgesel açıdan müslim-gayrimüslim ticaretinin (ki bunda devlet güvencesinin paydası büyüktür), uluslararası alanda ise Doğu-Batı ticaret ağının gelişimine hizmet etmiştir (Çekiç 2020:167). En temele bakıldığında bu çok katmanlı etkileşim ve değişim/dönüşümün çağın Müslümanlarının bir

silkinme/kalkınma projesi şeklinde tezahür ettiğini görmenin yanında, Selahaddin Eyyûbî'nin şahsi erdemlerinden ve Sultanlık anlayışından ayrı düşünülemezliği gözlemlenmektedir.

4. SONUÇ

Selahaddin Eyyûbî, İslâm dünyası ve Haçlılar arasında oldukça dikkat çekici bir şahsiyettir. Haçlıların İslâm dünyasını kuşattığı 11. yüzyılın sonlarında İslâm dünyasının parçalı yapısı, Haçlı kuşatılmışlığı karşısında kendini dinamize ederek yükselişe geçtiğinde bir yüzyılı alacak mücadele ve dönüşümün kapısı aralanmıştır. Bu mücadelede ilk yıkıcı karşı atağı İmadeddin Zengî Urfa'yı Haçlılardan alarak gerçekleştirdiğinde kendi çizgisinden yetişecek devlet adamlarına Haçlılar karşısında muzaffer olma ihtimallerinin olduğunu da göstermiştir. Bu ihtimal bölgesel açıdan Müslümanların toplumsal dönüşümüne ve cihada sarılmalarına hizmet ederken, sultanların bundan sonraki yol haritalarındaki menzilleri imleyici de bir rol oynamıştır. İmadeddin Zengî'nin Sultanlık yıllarını bir çocuk olarak gözlemleyen Selahaddin Eyyûbî, o dönemde Müslümanların Haçlılar karşısındaki ilk büyük galibiyetlerini hatırlayacak yaşadığı. İmadeddin'den sonra onun mirasını devralan oğlu Nureddin Mahmud'un saltanatını ilk gençlik yıllarında gören Selahaddin Eyyûbî, Nureddin'i bir Sultan olarak müşahede etmenin yanında-ki Sultanlık konusunda Nureddin Selahaddin için tam manasıyla bir fikir babasıdır- bir asker olarak da ordusunda görev almıştır. Bu açıdan bakıldığında Haçlı kuşatılmışlığından kurtulma temayülü Zengî devlet kadrosunda görev yapan bir asker olarak Selahaddin'e sirayet etmiş ve Selahaddin bu yılları kendi saltanat yılları adına yeterince iyi analiz etmiştir.

Selahaddin Eyyûbî'nin amcası Esedüddin Şirkûh'la yaptığı Mısır seferleri neticesinde hem Haçlılara karşı galibiyet elde etmeleri hem de Mısır gibi zengin bir vilayete sahip olmaları Eyyûbî ailesine bir talih bahşetmiştir ki Selahaddin bu talihi Zengîlerin çocukluk çağından itibaren kendisine kattığı siyasal fikriyatla bütünleştirdiğinde Kudüs Haçlı Krallığı'nın ortadan kaldırılmasına giden süreci başlatacaktır. Tam da bu noktada Selahaddin'in Nizamiye geleneğinden beslenen damarı ona Sultanlık konusunda cihadı öncelikli kılma, tebaaya adaletli yönetim, ihsanlı ve hilm sahibi olma vb. geleneksel İslâm yönetim felsefesini cari kılma kanı pompalayacaktır. Nizamiye medreselerinin devamı niteliğinde eğitim kurumlarına Selahaddin döneminde yenilerinin eklenmesi, Selahaddin'in yönetim anlayışını eğitsel bir zeminde anlaşılır kılmanın yanında; medreseler aracılığıyla toplumsal eğitim ve öğretimin gelişimi de hız kazanmıştır. Özellikle Sultanın erdemleri noktasında Selahaddin'in adalet anlayışı ve tebaasını devletin müşfik kollarıyla sarma politikası istikrarlı bir yönetim ağı kurmasına hizmet etmiştir. Ayrıca halkın Sultandan yana bir korkusunun olmayışı ve sultanın bir kesimi kayırmacı olmadığını görülmesi de toplumsal hizipleşmenin kapısını kapatmıştır. Bilhassa Haçlıların Kudüs'te Hristiyanların dışında kimseye yaşam hakkı vermeyişlerinin üzerine Selahaddin'in Kudüs'e girdikten sonra herkesin kendi kutsalını ziyaret edebileceğini duyurması toplumsal açıdan Eyyûbî coğrafyasında bir bütünleşmeye hizmet etmiştir. Bu yaklaşımda Selahaddin'in şahsi idare anlayışının etkisi-onun yetiştiği çağın dinamikleri de göz ardı edilmeden- açık bir şekilde gözükmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında Selahaddin Haçlılar karşısında uyanış çağı olarak nitelendirilebilecek olan 12. yüzyılın bir tohumu ve aynı zamanda bir meyvesi mesabesinde. Zira toplumsal dönüşümün bireysel bir örnekliğini teşkil etmekle birlikte; istikrarlı yönetim zincirinin İmadeddin Zengî'den itibaren eklenilen bir halkasını da-ki en mükemmel halka- oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abu'l Farac, Bar Hebraeus Gregory. 1999. Abû'l-Farac Tarihi. C. II. Ankara: TTK.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. 2009. "Siyâsetnâme". DİA 37:304-6.
- Altan, Ebru. 2003. İkinci Haçlı Seferi (1147-1148). Ankara: TTK.
- Andreasyan, Hrant D., çev. 2000. Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162). Ankara: TTK.
- Asbridge, Thomas. 2014. Haçlı Seferleri. İstanbul: Say.
- Azzam, Abdul Rahman. 2015. Selahaddin Eyyubi. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Berkey, Jonathan P. 2015. Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslâmi Eğitimin Sosyal Tarihi. İstanbul: Klasik.
- Boccaccio, Giovanni. 2016. Decameron. Ankara: Yason.
- Cobb, Paul M. 2018. Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri. İstanbul: Say.
- Çekiç, Ayşe. 2020. Kudüs'ün Gölgesinde Eyyübî - Haçlı İlişkileri 1171 - 1250 (Savaş, Diploması ve Barış). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çekiç, Ayşe. 2022. "Haçlı Seferlerinden Günümüze Düşman İslâm ve Hz. Muhammed Algısı". Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi 12(3):1506-19.
- Demirkent, Işın. 1997. Haçlı Seferleri. İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Deuilli Odo. 2021. II. Haçlı Seferi (VII. Louis'in Doğu'ya Seyehati). İstanbul: Kronik.
- Dündar, Mahmut. 2017. Mısır Eyyübülerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri. İstanbul: Çıra.
- Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî. 1997. Kitabu'r Ravzateyn fi Ahbari'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salahiyye. C. III. Beyrut: Müessese-i Risale.
- Ebu'l-Fidâ, Ebu'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyübî. 1997. el-Muhtasar fi-Ahbari'l Beşer. C. II. Beyrut: Dârül Kütübül İlmiyye.
- Edbury, Peter W. 2004. The Conquest of Jerusalem and The Third Crusade. England: Ashgate Publishing.

Ernoul, Ernoul. 2019. Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyûbî ve Kudüs'ün Fethi. İstanbul: Kronik Yayınları.

Farabî. 2008. Farabî'nin Üç Eseri. İstanbul: Morpa.

Fulcherius Carnotensis. 2009. Kudüs Seferi "Kutsal Toprakları Kurtarmak". İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.

İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. 2000. el- Bidâye ve'n- Nihâye. C. 12. İstanbul: Çağrı.

İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. 2000. el- Bidâye ve'n- Nihâye. C. 13. İstanbul: Çağrı.

İbn Şeddad, Bahaadin. 2015. Selahaddin-i Eyyûbî. Diyarbakır: Lis yayınları.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin. 2016. el- Kâmil Fi't- Târîh Tercümesi. C. 9. İstanbul: Ocak.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin. 2016. el- Kâmil Fi't- Târîh Tercümesi. C. 8. İstanbul: Ocak.

Maalouf, Amin. 2016. Arapların Gözünden Haçlı Seferleri. İstanbul: YKY.

Makharias, Leontios. 2022. "Kronaka": Güzel Ülke Kıbrıs'ın Hikayesine Dair Bir Kronik. C. I. İstanbul: Hiperyayın.

Nicholson, Helen J. 1997. Chronicle of the Third Crusade (A Translation of the Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi). England.

Nizâmülmülk. 2012. Siyâsetnâme. İstanbul: Lacivert.

Özaydın, Abdülkerim. 2007. "Nizâmülmülk". 33:194-96.

Polat, İbrahim Ethem. 2016. Haçlılara Kılıç & Kalem Çekenler. İstanbul: Vadi.

Polat, Ziya. 2019. Umut İradesi: İmadüddin Zengî. İstanbul: Hiperlink.

Runciman, Steven. 2008. Haçlı Seferleri Tarihi. C. II. Ankara: TTK.

eş-Şankıtî, Muhammed b. El-Muhtar. 2016. Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünni-Şii İlişkileri. İstanbul: Mana.

Şeşen, Ramazan. 2012. Eyyûbîler (1169-1260). İstanbul: İSAM.

Şeşen, Ramazan. 2018. Selahaddin Eyyûbî ve Dönemi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Şeyzerî, Ebü'n-Necib Şeyzerî. 2013. Nehcü's-Sülûk fi Siyaseti'l-Mülûk (Siyaset Stratejileri). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

Willermus Tyrensis. 2016. Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği-Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar-. İstanbul: Ötüken.

Willermus Tyrensis. 2019. Haçlılar Türkler Karşısında Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III (1143-1184). İstanbul: Kronik Yayınları.

Yılmaz, Harun. 2017. Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260). İstanbul: Klasik.

